

mi dallammal hersen! mi dúsan harsan!
„kurutty! kurutty!”
rivall a lép felett
s mi lett-légyen-volt-vón' HAZA A MAGASBAN
a HÍG SZÓFOSÁS
mélylapálya lett ...

méla pálya mélylapálya
bírja-marja kapja-állja
mélylapályon méla táj –
félre-szél és félre-száj

méla pálya mélylapálya
tépő szájak kólikája
mélylapályon méla táj –
bög a szél és jár a száj

Kovács Sándor Iván

„ÉTELT AZ ASZTALNOK S ITALT AZ POHÁRNOK...”

Egy Koháry-vers gasztronómiai ihlete

1. *Embernek élete s ez világon léte éppen merő gondság,
munka, aggodalom, szívbeli fájdalom, nem kevés fáradság,
bizonytal mondhatom, s meg is próbálhatom, teljes nyomorúság.*
2. *Előlszámlálhatnám s tend szerint mondhatnám nyomorúságinkat,
reménység és kétség, félelem s ijedség, nagy sok gondjainkat,
nevelve mint nemzi, s keresve mint szerzi szörnyű galibánkat.*
3. *Ezekről szólanom, s ezeket számlálnom de most nem érkezem,
keserves rabságban, mert Munkács várában én igen éhezem,
éhség hogy koplaltat, s az rabság sanyargat, naponként mind érzem.*
4. *Talám hát ételről, vacsora s ebédre jobb mostan szólani,
ételem ha lészen s fölöstököm készen, könnyű lesz beszélni,
lenne hogy uzsonnám s vacsorám, kívánnám, eluntam éhezni.*
5. *Elhajlott már délreül, az óra is egyreül, konyhám nem fustölög,
bészarta a szakács, tűzpadon nincs forgács, csak macska gömbölög,
ételnek mint adja jó ízét, s mint hagyja, feje nem gözölög.*

6. *Nincs fölöstökömrre s ebédkészítésre gondja szakácsomnak,
már hát uzsonnáruul s úgy az vacsoráruul, mit várjak magamnak,
ételem hogy lenne, megvallom, kellene éléhuült gyomromnak.*
7. *Reménlem, órára nem vigyáznak, s napra, derék vendégségben,
tehát bár dél légyen, az óra is légyen keltöt ütésében,
érhetek asztalhoz, nagy friss pánkétomhoz, bujdosó elmémben.*
8. *Kergessék konyhámrul macskát az tűzpadrul, főzni készüljenek,
legjobb falatokot, madarat s vadakat süssenek, főzzenek,
egy friss pánkétomra, tizenkét asztalra, étket készítsenek.*
9. *Tyúk, lúd, póka, kappan, ha szemem nem koppan, vagyon majoromban
elég borjú s bárány, kövér malac s ártány hever, lám, az ólban,
szép hízlalt tulkaim s jól telett ökreim járnak az gulyában.*
10. *Nincs szüki az vadnak, sem öznek, sem nyúlnak az én udvaromnál,
erdei kanokat, szarvas s dámvadakat láttam puskásimnál,
konyhamesterem is még más vadakat is találhat azoknál.*
11. *Kácsának, szárcsának, vadlúdnak s galambnak húását nem áhítom,
ekképpen sordélynak, rigónak, sármánynak, meg sem kopasztatom,
lészen több madarunk, nincs ezekben kárunk, magamban úgy tartom.*
12. *Lészen császármadár, fogoly s húros madár, igen szépen süttve,
emellett fajt s fácán, függ már, lám, az pálcán, aprón ispékelve,
nagyja az tűzoknak, snepf, furj s pacsirtának tálakra telézve.*
13. *Nemcsak húsfélére, hanem kecségére s halra is van gondom,
jó étket főzhetni, halbul készíthetni, húszem, régen mondom,
nem mindennek gyomra vágyódik az hústra, magam is jól tudom.*
14. *Elsőben vizára, tokra s anguillára s pontyra kell szert tenni,
másodsor szaiblingot, galócsát, pisztrángot s csukát kell szerzeni,
jó léssen laszacnak, menyhalnak s márnának oregét meguenni.*
15. *Sőreg, kárász, harcsa és az habarnica maradjon másszorra,
jobb most az kophalat s apró kövihalat vigyék az konyhára,
ott már az austriga, miserli s az csiga, ne maradjon hátra.*
16. *Már az palotában vajon mi formában rendeljem az dolgot,
asztalokat vetni nem tudja, s rendelni, ki abban nem forgott,
gyenge abroszokra s himmel varrt formákra hintsetek virágot.*
17. *Ugyanazonképpen virágokkal szépen hintsék az kendőket,
nagy cifra formákra, hajtsáh szép cifrákra asztalkeszkenőket,
kés, villa, kanálnak s ezüst sótartóknak tudják jól helyeket.*

18. *A tányérok tiszták, hogyha jól megmosták, rakják az asztra, teríték az asztalt, de valahogy az falt ne érje bajunkra, tudják jól személyét, vendégnek a személyét tegyék tányérára.*
19. *Egy rende szolgálknak, hozza inasoknak szelleyés székeimet, rekkenő ha léssen, tarsák mások készen pávalegyszómet, hogy elhevíltökben, legyezzék melegben kedves vendégimet.*
20. *Ezentúl gyümölcsre, cukorra s confectre, szép friss piskótára, lictariomra, meggyre, marcapánszeltekre, körtvélyre s almára, narancsra, citromra, pomagránátokra s cifrált salátára*
21. *Igen gondunk légyen, s ki mit miként tégyen, az ezüstcsészékre, találhatunk dinnyét s cseresnyét, berkenyét, s tegyünk szert eperre, olasz gesztenyére, megért nyers fugére, barackra, szőlöre,*
22. *Bagócaborsóra, somra, naspolyára, szüvára, egrestre, zöldhajú dióra, héjas mandolára, málnára, szederre, oltott barkócára, veres mogyoróra s apró ribezlire.*
23. *De az pohárszéket s aranyos csészéket vajon miként rakták, velencei metszett kristályüveg tetszett uraknál, s fölkapták, azt azért elsőben tegyék felső rendben, mint másutt is látták.*
24. *Drága kőpohárok, kiknek nagy az árok, legalul legyenek, öreg, nagy kupákból, csapa poharakból rendekert ejtsenek, szép, cifra kannákat s ezüst palackokat középre legyenek.*
25. *Örömben hogy legyünk, s hogy jókedvet vegyünk, van gondom italra, lotombergi borra, olaszra, spanyorra s finum tokajjira, narancs, citromosra és rozmaringosra s az jó vernacsára.*
26. *Ürmös a sopronyi, örvényes bazinji, zsályás az tarcali, nem kell keresztüri, sem a szentpéteri, hanem mézes máli, kihagyjuk az vácit, gyongyösit, miskolcit, nem minden kedveli.*
27. *Még lemondában kell az olasz boltban vagy két akót venni, jóvát epervúznak s az rózsagyülepnek el kell készíteni, violagyülepriül s más több jó vizekriül sem kell felejtkezni.*
28. *Ételt az asztalnok s italt az pohárnok rendelje jó karban, leves, meleg étket, s ne vétsék rendekert, legelső fogásban ettünk hogyha főttet, azután a süttet fogják másodikban.*
29. *Gyorsan induljanak, s harmadszor hozzanak nagy pástétomokat, ezekben vadakat s bécsinált halakat, szép friss madarokat, szépen melegében, hozzanak előnkben öreg tortátakat.*

30. *Ételnek gyengéjét s újságnak zsengejét hozzák utoljára
győzném mind számlálni, mit kell mind felhozni, bízom szolgálomra,
ülök le azonban, s reá vigyázok jobban más, több dolgaimra.*
31. *Nem kell felejtezniem, s kell már rendelkezniem az muzsikásokrul,
kedvünket újítsák, s örömré fordítsák a szomorúságrul,
nagy szép vigasságra, hozzák mulatságra terhes gondjainkrul.*
32. *Előre állassuk, s olykor változtassuk az trombitásokat,
kik dobolás közben fújjanak egy versben szép paxamétákat,
lármát is fújjanak, s frissen harsogjanak, látván vásunkat.*
33. *Ezek után osztán, trombitászó fottán elöl kell állani
lengyel stposoknak s az tárogatóknak nótájokat fújni,
kik ha már sípoltak, s elég nótát fújtak, előnkben kell jönni*
34. *Ülő helyeikre s az magok rendire lantosnak, hárfásnak,
neveljék kedvünket, s enyhítsék szívünket az lantnak s hárfának
kegyes zengésével s ékes pengésével lassú muzsikának.*
35. *Nótájokat addig el ne hagyják, meddig nekik nem intenek,
ékesen zengésben s kegyesen pengésben sokan gyönyörködnek,
keserves bánatrul és az búsulásrul friss örömmel térnek.*
36. *Jó énekeseknek, fő hegedűsöknek s finum virginásnak,
szépen megegyező s halkán lengedező muzsikálásoknak
óránként az hangja fülünket elfogja, vesztére az bűnak.*
37. *Látom mindeneknek, mi tetszett kedvemnek, immár szerit tettem,
itali, ételt számnak s jó lakást hasamnak bőven készítettem,
kedves muzsikárul s muzsikavígságrul jó rendelést tettem.*
38. *Olvassák neveket s már felírt rendezet hívott vendégimnek,
régi barátimnak, jóakaróimnak s vitézli tiszteteknek,
sokszor ettem, ittam, kikkel vígan laktam, s volt kedve szívemnek.*
39. *Elérkeztek, látom, s mind egyig úgy tartom, hogy már jelen vannak,
régén kész az étek, gyorsan hírt tegyetek, hamar tállaljanak,
ezüst tálcáimat, fogják mosdóimat, mind rendre mosdjanak.*
40. *Látom, leültenek, hála az Istennek, hogy mind összevgyültünk,
múlt már sok ideje, s majd két esztendeje, hogy együtt nem ültünk,
egészségben frissen, de most szerencsésen együvé kerültünk.*
41. *Vígan lakjunk azért s az magunk hasznáért, vígan lakjunk, vígan,
együtt igyunk vígan, mulatozzunk vígan, vígan lakjunk, vígan,
lakozzunk jó kedvvel s barátságos szívvel, vígan lakjunk, vígan.*

42. *Vígan lakjunk, vígan, de én magam dolgán kezdek majd búsulni
az ily víg lakásban s ételben, italban, mert jól nem lakhatni,
gondolom-éteknék s az elme-főztének szagát nem érzeni.*
43. *Jó éték szagával s annak illatjával sem lehet jóllaknom,
oly igaz, mint napfény, és hogy az kő kemény, s azt nyilván kell tudnom,
nem lehet énnékem elmém-főzte étkeem szagolnom s kóstolnom.*
44. *Lett hát csak heában, s ment, úgy látom, kárban elmém pánkétoma,
elcsapott hasamnak s megéhült gyomromnak de nincs nyugodalma,
gondja reám senkinek, tetszik keservesnek nagy szívem fájdalom.*
45. *Gondomat de addig, élek valameddig az árnyékvilágban,
Istenem énnékem, nem tekintvén vétkeim, viseli sorsomban,
a nagy koplalástul és éhhez halástul megment rabságomban.*
46. *Kinek irgalmából s ingyen jóvoltából eddig eltengődtem,
óránként, naponként elég keserves kint békével szenvedtem,
rabságomnak sorsát s lábaimnak vasát csendesen viseltem.*
47. *Továbbá is bízom, s meg nem csatlakozom ő szent Fölségében,
az én inségemről s inséges éltémről juttat még örömben,
békével szenvedve s keresztet viselve megtart kegyelmében.*
48. *Midőn én ezekben s éhségszenvedésben udómet folytatnám,
az ételt gondolva s koplalást kóstolva magamat mulatnám,
igen éheztemen s egyedüllétemen törődném s aggódnám,*
49. *darab kenyeremet s csobolyó vizemet, im, benyújtják nékem,
az pánkétom készen, vendégem nem léssen, sem pedig főtt étkeem,
nem különben hozta, s ily tartásom szabta szerencsekerekem.*
50. *Ilyen tartásomat s ily jó lakásomat senki nem irigyli,
nékem de úgy látszik, éh gyomromnak tetszik, s még ezt is kedveli,
kenyere van kinek, s ha szüke nincs víznek, éhséget nem féli.*
51. *Az kenyeret veszem, s majd jóízűn eszem, hogyha kell, majd iszom,
biztonnyal mondhatom, így is jóllakhatom, bű s gond nélkül nyugszom,
mindentől megváltam, egyedül maradtam, csendesen aluszom.*
52. *Jól látom, hogy hívság s heábanvalóság kedvezni torkunknak,
nincs szüksége sokra, sem friss pánkétomra megéhült gyomornak,
dózsóló vendégség, dorbézlás, részegség sokszor megárt annak.*
53. *Eléhezésekor, szomjúhozásakor nem sok kell embernek,
nagy könnyen bééri kenyérrel, s elveri nagyját éhségének,
könnyen vizet kaphat s nagyhamar is adhat szomjú gégégének.*

54. *Oly nagy fáradságot s nyughatatlanságot mért kell tehát tennünk, röpködő madárnak s lappangó vadaknak húsáért törődnünk, nagy mély örvényekben, halakért vizekben miért kell ereszkednünk?*
55. *Azok szerzésében s elkészítésében mennyi sok fáradság, gondolom magamban, főlt mert fejem abban, van mennyi nagy gondság, Imé, megösmértem, s jól eszemben vettem, mind haszontalanság.*
56. *Vége friss lakásnak s az nagy pánkétomnak, sokszor hoz koplalást, jól tartott vendégid, sokszor ellenségid, szereznek kárvallást, gyakorta megszólhatnak, elégszer csúfolnak s hoznak neked romlást.*
57. *Lehetsz vendégségben, megtörtént sok ízben, még csak jól sem lakhatsz, az magad házáznál, s vetett asztalodnál éhen is maradhatsz, kedvek szerint éppen, akarták miképpen, másokat sem tarthatsz.*
58. *Az jó egészséget s lelki csendességet könnyen elvesztheted, szerzett keresményed s ősi gyűjteményed hamar elköltheted, vesztve értékedet el, végre lelkedet pokolra ejtheted.*
59. *Nem szoptam ujjombul, tanultam példákbul, hogy sokszor sokaknak kedvelt dózsolése s vendégeskedése tékozló fiaknak nemzette, szerzette, s ezekben ejtette fejét dorbézlóknak.*
60. *A specialéra és friss pánkétomra én hát nem vágyódom, kenyerem ha lehet, vízzel gyomrom telhet, éhen nem bánkódom, vendégeskedésért s gyenge falatokért nem is szomorkodom.*
61. *Ételben, italban s elmém friss lakásban nem tart boldogságot, gyűlöltem, kerültem, soha nem szerettem én az torkosságot, én csak azt kívánnám, hogy megkóstolhatnám a szép szabadságot!¹*

Koháry István (1649–1731), a magyar barokk költészet kiváló mestere a törököt kiűző háborúban vitéz katonaként tette ismertté nevét. Mint volt füleki főkapitány, „*a Dunán innét lévő végházakbéli vitézlkö rendel botja alá vevén*”, Buda, Székesfehérvár, majd Eger alatt vitézkedik. 1687 telén az egri várat vívó táborban „*főgenerálisságot visel*”. És „*hogy Turmus módjára maga jelenlétével nagyobb szívet adna vitézének, az seregek előtt forgolódván az harcújtásra nógatná őket, [...] egy golyóhis éri véletlenül, [...] és az jobb karját s könyökét megszaggatja*”. Így öröközte meg végzetes sebesülését Gyöngyösi István a Kohárynak dedikált RÓZSAKOSZORÚ ajánlásában (1690).² A hálás Eger pedig a Hatvani kapu előtti Szalók felé nyíló völgyet Koháry-völgynek, a völgy egyik forrását Koháry-forrásnak nevezte el.³ Buda egykori városparancsnokát és az egri hőst a török alól felszabadult ország is kiváltsággal jutalmazta. Külön törvénycikk rögzítette, hogy mivel megcsönkult-bénult kezével nem írhatott, használhasson egy névalírást mintegy bélyegzőként alkalmazható ezüsttábláskát, hogy országbírói tisztét, melyre 1714-ben emelték, el-láthassa.⁴

Katonacsillaga egri leáldozta előtt volt már Koháry István életének másik hősi és

tragikus epizódja is, s voltaképpen ezáltal lett költő. Amikor Thököly Imre, a felső-magyarországi „kuruc király”, Gyöngyösi Istvánnal szólva: „*a törökös cimborá*”, megostromolta Fülek várát, hiába mutatott példát a főkapitány „*bajnokoskodása*”, „*körömszakasztó küszködése*”, „*szemes órállása*”, „*vérenek végső cseppe kifolyásáig*” való elszánása, a gyáva őrség megadta magát, s Koháry Thököly fogságába került. Hogy megint Gyöngyösi barokk dússágait kölcsönözzük: „*elsőben Regéc, azután Munkács, Tokaj és Ung váraiba vivék; és azokban [...] konyhai mosadéokra hozott zavaros vízzel, lovászok praebendájára süttetett száraz kenyérral sanyargató, az mindenek szolgálatára teremtett nap fényének világosságátul elfogó, sovány ebédjét és tisztuló szükségét egy helyben végeztető, az levegőégnék tikkasztó rekedtségébül, az régi szemétnek nedves penészeibül származott, dohossággal szédelegtető és ugyanabból szaporán tenyésző szöke és barna hangyáknak gyakor serkengetésekkel nyugtalanító, végre majd' halálos betegséget nemző, és másféle nyomorúságokkal teljes rabságban tarták*”.⁵ Tehát várfogság: mosadéklóty, száraz kenyér, sötétség, bűdös kübli, légszomj, szemét, penész, doh, bolha és tetű – három éven át, 1682-től 1685-ig. Koháry ilyen körülmények között lett költő.

Börtönköltő. Jelentékeny magyar költő.

Előbb csak fejben „koholta”, majd papirosához jutván leírta, s jóval kiszabadulása után, 1720 és 1726 között meg is jelentette verseit.

Koháry István börtönköltészetéről Varga Imre értekezett. A főúri életvitel arisztokrata pompáját és a legmagasabb társadalmi megbecsülést szembeállította a legmélyebb, a legmegalázóbb aláhullással; egyszersmind rámutatott arra, hogy ezt a börtönlírat tipológiai rokonság fűzi a századelő másik magyar fogoly költőjéhez, a konstantinápolyi Héctoronyba zárt Wathay Ferenchez.⁶ A Wathay–Koháry párhuzamok szaporítása helyett a kétféle alkat különbözőségét emelném ki. Wathay gyöttrődik s jajong, Koháry tudomásul veszi s elviseli, ami rámeretett. Mégpedig azzal az eltökélt labanc állhatatossággal, ami a magyarságára, függetlenségére, hazaszeretetére a maga eszményei szerint büszke főurat megóvja a kuruc Thökölyvel való lepaktálástól. Megóvja azzal a „*rabságban kiérlelt bölcsességgel*”, sztoikus-keresztény filozófiával, ha tetszik, „*világmegvetéssel*”, amiről költészetének legmélyebb értője, Jelenits István beszél.⁷

A Wathay–Koháry különbözőség az ihletkörök, a témák tekintetében is konstatálható. A szenvedélyes Wathay szerelmi vágyakozásokról is vizionál; Koháry szívében nem hagyott nyomot a szerelem. Megrögzött agglegény volt, aki „*nem lobog, nem lángol Venus szerelmében*”, akinek „*kell csupán [...] lelke boldogsága*” (ÜDÖMULATÁS KÖZBEN SZERZETT VERSEK). A mindentudó és szapora szavú Gyöngyösi szerint Koháry ama „*mél-tóságos generálok, vezérkalauzok és martalékos elöljárók*” közül való, akiknek „*sem az szerelem bé nem kötötte szemét, sem az bor el nem vette esztét*”.⁸ A Wathay–Koháry-börtönköltészet ihletforrásai egyaránt a képzelgés és az emlékezés, Koháryt azonban már életszemléleti „*mértéktudása*”⁹ is távol tartja a szenvedélyektől. Az ő emlékező képzelete meghittebb: csendesebb örömök s szolidabb élvezetek élményeit vágyakozza. Enged például annak az erős késztetésnek, hogy eltolva Bacchus serlegét, Démétér–Ceres ihlető csókját fogadja el. A mitológiai Ceres a „*szelíd, áldást adó istennő, az emberek táplálója*” volt, „*szent állatai a bikák, tehenek és sertések, szimbolikus növényei a búzagalász, a mák, a gyümölcsfák*” voltak; aratás előtt áldozott neki a római paraszt, „*aratás után pedig a termés zsengeit kapta*”.¹⁰ Nevezhetjük a Gasztronómia Védőistenének vagy Múzsájának is, hiszen amire ő ügyelt, amit ő biztosított, mindmáig abból eszünk.

Fogságban vagy emigrációban megháítani a szabadság, az otthon messzi ízeit („*anyánk főztjét*”): a börtönlakó vagy az emigráns legtermészetesebb ihletője.

Hadd hozzak erre világirodalmi példát. Az olasz irodalomtörténet is csak jó másfél évtizede ismeri a mi Wathay Ferencünk kortársának, Giacomo Castelvetrónak (1546–1616 után) 1979-ben kéziratból kiadott, hosszú londoni emigrációja utolsó időszakában, hatvannyolc évesen írt nosztalgikus olasz szakácskönyvét (BRIEVE RACCONTO DI TUTTE LE RADICI, DI TUTTE L'ERBE E DI TUTTI I FRUTTI CHE CRUDI O COTTI IN ITALIA SI MANGIANO). A protestáns szabadgondolkodói felfogásáért az inkvizíció által Modenából elűzött s börtönt is szenvedett tudós Castelvetro (a nagy művészetteoretikus, az Aristotelés-kommentátor Lodovico Castelvetro unokaöccse) évtizedeken át a protestáns Északnyugat-Európában bujdokolt, mint nagyurak tanácsadója, titkára, olasz nyelvmestere. 1614-ben a dúsgazdag Adam Newtonnak, a trónörökös Károly herceg kincstárnokának a szolgálatába lépett, s élete két hátralévő évét pártfogója Eltham Park-i londoni palotájában és a kenü Charltonban épült rezidenciáján töltötte. Nyugalját meglelte már, de végképp elérhetetlenné vált a szülőföld, az édes Itália; rég meghalt a Bázelen megismert bolognai özvegy, Isotta de' Canonici is, aki hét évig legalább „olaszul” főzött rá; elmúlt az ifjúság s a férfikor – Itália ízeire csak emlékezni lehetett. Ennek az újrafelidéző, rusztikus és rafinált gasztronómiai nosztalgianak szinte költői foglalatja az Itáliát és az ifjúságot ízek emlékeivel „visszaéneklő” Castelvetro-szakácskönyv, a BRIEVE RACCONTO, amely a sörivők és húsevők országában a „*più erbaggi e frutti che carni*”, tehát az inkább zöldséggel és gyümölcscsel, mint hússal élő olasz konyhát ünnepli. Luigi Firpót, Castelvetro szakácskönyvének felfedezőjét és kiadóját idéztem („*rievocazione nostalgica di una gastronomia rusticante e raffinata*” – mondja a szakácskönyvről). A kommentátor arra is rámutat, hogy „*a kis gasztronomikus-szентimentális főmű*” szerzőjének, az öreg Castelvetrónak legutolsó passziói is a konyhakertek és a virágágyások voltak. 1615 decemberében Londonból ritka magvakat kér egy velencei barátjától.¹¹

Gyöngyösinek Koháry börtönviszonyaira vonatkozó kortársi tanúskodása és a Castelvetro-analógiák erőterében most léptessük be vizsgalódásainkba Koháry István fentebb teljes terjedelmében idézett versét.

1720-ban megjelent verseskönyvének első füzeté, amelyben olvasható, Szinnyei József akrosztichonfeloldásai szerint 1683–84-ben készült. Koháry ekkor a Latorca-parti „*Munkács kővárában*” raboskodott. A versfüzet nyitó darabja szerint se könyve, se papíra, se pennája nincs, vasra verve tartják, versét tehát fejben kellett „kholnia”, amit később persze leírhatott, átdolgozhatott.

Szabó Lőrinc – aki Koháryra mint „*Thököly labanc ellenfelére*” is figyelte, s nagy tisztelettel adózott „*elkierejének*” és „*hazafiságának*”¹² – úgy határozza meg az ihletet: „*ahhoz a misztikus segítséghez, amelyet az ihlet jelent, és amely nem az akarat függvénye, hanem valami felsőbb kegyelemé, semmiféle földi hatalom és semmiféle elhatározás nem elégséges*”.¹³ Én ott érzem Koháry versében Démétér–Ceres istennő ihletését, mint „*misztikus segítséget*” s „*felsőbb kegyelmet*”. Nem a költő kutatja fel tehát emlékezetében, s választja ki a gasztronómiai tárgyat, hanem a téma „találja” alkalmasnak éppen őt a tárgy legérzékletesebb megidézésére. Babitscsal szólva, ezúttal is „*A dal szüli énekesét*”. Nem tagadható azonban, hogy a gasztronomikus költemény foganásába a „földi hatalom” is belejárt: a munkácsi fogoly sanyargatása és éheztetése. Az első versfüzet munkácsi darabjai csak úgy ontják az efféle fordulatokat: „*éhség s koplalás*”, „*éhséges inség s inséges éhség*”, „*vigan koplalhatok*”, „*éhezve s koplalva*”, „*ily szörnyű inség*”, „*inségemnek súlya*”, „*koplalató inség*”, „*éhező sors*”, „*éhen-szomjan*”, „*száraz kenyér s [...] az víz*”. Két teljes inségstrófája is idézhető:

„Éhezni nem szoktam, mást is jól tartottam, s koplalás éheztet,
kenyérnek csak íze s Latorcának vize soványan tengődött,
főtt étek szagával, még csak illatjával, senki nem is értet.

Ószülve s törődve, gyötrődve s epedve képes hát aggódnom,
lankadva s bágyadva, éhezve s koplalva illendő búsulnom
öldöklő sorsomon s kemény rabságomon méltó szomorodnom.”¹⁴

A mi vizsgálendő versünkhöz képest ez a hat hosszú sor még erőtlen kezdemény. A gasztronómiai tárgy annál határozottabb megformálást kap közvetlenül a versfüzet epilógusa előtt, s ennek az is a magyarázata, hogy a munkácsi rabot ekkor már átszál-
lították Regécre, ahol enyhült az őrzők szigora, levágták lábáról a vasat, s immár két
tál főtt ételben reménykedhetett. Ahogy a verscím is kiemeli, MEGKÖNNEBBÜLT MÁR
VALAMENTIRE TERHE KESERVES RABSÁGOMNAK:

„Mostoha sorsomnak, súlya rabságomnak kezdte könnyebbülni,
éhséges ínségem s ínséges éhségem enyhődni s lassúdni,
gondolom, jobb karban, üdő forgásában, fog még ügyem jutni.

Két tál éttem készen, azt mondják, hogy leszen naponként ezentül,
örömben lehetek, mert már ment' lehetek hasam korgásátul,
nem kell már kedvetlen böjtölnöm kéntelen s félnem koplalástul.

Nem vész el az eszem, mikor főttet eszem s jobb ízű kenyerelem,
jobb ízű az vizem, magamban jól érzem, az bort nem is kérem,
eszem tehát s iszom, megnyugszom s aluszom, még több jómat érem.

Bízok is több jómhoz, az szép szabadsághoz, s várom az Istentül,
ügyemet enyhíti s fejemet megmenti rabságom terhétül,
levágták vasamat, s jobb állapotomat várhatom üdőtül.

Terhe rabságomnak levágott vasamnak súlyával leszállott,
már az főzelékkel s az két tál étekkel éhségem elállott,
azért jó hiszemben, vagyok reménységben, sorsom jóra hajlott.

Ragyogó fényével s napom felköltével érhet rab fejemre,
vidám orcájával s kegyes látásával juttathat örömré,
adhatja virágát, éltem szabadságát, s hozhat jókedvemre.

Lábamon nem csörög, az vas már nem zörög, könnyebben léphetek,
az éhség erőmtül, meg nem foszt eszemtül, újulást vehetek,
maholnap több jómra, szabadulásomra még talám érhetek.

Gyomrom, hogy bevenné, szám ízelitené az két-két tál étet,
orróm is szaglaná s jó szagnak tartaná, hogy az főzeléket.
Mostoha ügyemről s könnyebbedésemről szerzettem ezeket.”¹⁵

A gasztronomikus ihletettség és az éhségélmény a munkácsi-regéci versek füzetének ama főmotívumát segít meghatározni, amelynek legmesteribb kifejezése az **EMBERNEK ÉTELÉBEN MÉRTÉKLETESNEK KELL LENNI...** Ez a Koháry-vers a börtönben elképzelt lakoma apoteózisa, s tipológiailag olyan versek mellé állítható, mint a vadászat vagy a farsang megidézése (**NE HAGGYUK MAGUNKAT..., HAJ, KI BÁNAT, ELJÜTT AZ FARSANG...**), s részben olyan darabokkal is rokon, mint az ivásban mértéktelenek kárhozatásának vagy a zenehallgatásnak a versbetétei (**IGEN SZÉP DOLOG MINDEN FÉLELEM NÉLKÜL..., MINDEN VILÁGI JÓKAT...**). Az ivás és a zene emlékei értelemszerűen a farsangversben is előtűnnek.

Koháry képzeleti lakomája voltaképpen szintén csak versbetét. A gasztronómiai frazeológia azonban a teljes verset, mind a hatvanegy strófát átindázza, tematikai szoros-sággal pedig több mint negyven szakaszból állítja ki a lakomamegидézést. A moralizáló cím (**EMBERNEK ÉTELÉBEN MÉRTÉKLETESNEK KELL LENNI...**), a verskezdet és a verslezárás a Koháry-életfilozófiának megfelelően a mértékletességre és a sors változékony-ságába való belenyugváásra int. „Koháry világmegvetése” azonban „nemcsak nem tüntető”, de „nem is beleges” – minősíthetjük Jelenits István találó észrevételével, aki az előtűnk fekvő versfüzet egy másik darabjáról szólva Koháry verseit „egy olyan ember drágán kiküzdött függetlenségének bizonyítékaiként” értelmezi, „aki a börtönben tanulta meg, hogy nem sokat ér az, amit a szerencse s az uralkodók kegye nyújthat, s ezt a leckét később sem kívánta elfelejteni, akkor sem, amikor újra a napfényes oldalra, a világ javainak közelébe került”.¹⁶

Maradéktalanul rászabható ez a mértékletességgelvű lakomaversre is, amelynek figyelmünket lekötő betéte azonban oly érzékletes, oly pontos, annyi atmoszférateremtő erővel, annyi szeretetteljes törődéssel készült, hogy nosztalgikus azonosulását bízást hozzá mérhetjük Giacomo Castelvetro emigrációban készült szakácskönyvéhez.

Koháry versének már a hangütése rendkívül közvetlen s természetes. A magyar lírai enteriőrnek ama két végpontja közé illeszthető, amit Rimay János és Faludi Ferenc képvisel: Rimay a „Légyen jó idő csak, fecske száll házamra” derűs bizalmával, Faludi a SZAKÁCSÉNEK kedvteli életképével. De magát a XVII–XVIII. századi életképfestészetet is – mindenekelőtt a németalföldit – virtuális párhuzamul rendelhetnénk a Koháry-verskezdéshez:

*„Elhajlott már délről, az óra is egyrül, konyhám nem füstölög,
bészárta a szakács, tűzpadon nincs forgács, csak macska gömbölgő,
ételnek mint adja jó ízét, s mint hagyja, feje nem gőzölög.*

*Nincs fölöstökömré s ebédkészítésre gondja szakácsomnak,
már hát uzsonnáruul s úgy az vacsoráruul, mit várjak magamnak,
ételem hogy lenne, megvallom, kellene éléhuült gyomromnak.*

*Reménlem, órára nem uigyzának, s napra, derék vendégségben,
tehát bár dél légyen, az óra is tégyen kettőt ütésében,
érhetek asztalhoz, nagy friss pánkétomhoz, bujdosó elmémben.*

*Kergessék konyhámrul macskát az tűzpadrul, főzni készüljenek,
legjobb falatokat, madarat s vadakat süssenek, főzzenek,
egy friss pánkétomra, tizenkét asztalra, étket készítsenek.”*

A négy idézett szakasz három főszereplője: a macska, a szakács és maga a vers „beszélője”, a költő. A konyhakemence tűzpadjára gömbölyödő macska már Balassi SZÉP MAGYAR KOMÉDIÁJÁ-ból és a Gyöngyösinek tulajdonított FLORENTINÁ-ból ismerős: náluk a meleg kemencében sutkérezik, s vidáman ragyogtatja szemét.¹⁷ Koháry sütkérező macskája a pihenő szakáccsal együtt a konyhai csend, a „*kiki nyugalomban*” jelképe, a költői képzelet azonban a kis életkép lezárásaként mindkettőt megleveníti. A macskát leparancsolják a tűzpadról, elkergetik a konyháról, a szakácsnak nagyszabású sütés-főzés előkészületeihez kell fognia: tizenkét asztalra terítendő ebédet készít! Legalábbis így képzeletben a kenyéren és vízen tengődő rab, eltökélvén, hogy „*bujdosó elméjében*” déli tizenkét órakor asztalhoz ülhet, s belémerítheti kanalát az előételbe (vagy első fogásba), s „*nagy friss pánkétomba*”. A pánkétom ugyanis – ha jó megfejtéssel próbálkozom – az olasz *pancotto* vagy *panata* megfelelője: száraz kenyérből, olajjal, sajttal, paradicsommal, fokhagymával, babérlevéllel készült tápláló leves, „*betegeknek*” is „*egészséges eledel*”.¹⁸

A versintonáció még erőteljesen hangsúlyozza, hogy amiről Koháry szól, mindaz „*bujdosó elméjének*” szüleménye, tehát képzeleti élmény, fikció. A barokk műalkotásra elsődlegesen jellemző elhitelési szándék ezúttal egy elképzelt lakoma valóságú költői descriptiójában érvényesül. Mégpedig harmincöt strófán át, töretlenül (8–41. versszak), miközben Koháry egyszer sem „szól ki” a versből. Mindvégig ott ülünk vele a tizenkét asztal egyikénél, s kapkodjuk a fejünket a szédületben, ahogy ránk zúdítja katalógusát mindannak, mi „*szem-szájnak ingere*”, s mit „*száz szolga hord, hogy nézni is tereh*”. A magyar XVII. század nagy étel- és italkatalógusait (Szentmártoni Bodó János, Kőszeghy Pál, Esterházy Pál)¹⁹ ezzel a Koháry-verssel kell kiegészítenünk és lezárunk. Továbbá ott kell látnunk Koháryt azok között is, akik a szakács irodalmi zsánerképehez már Faludi SZAKÁCSÉNEK-e előtt hozzátettek egy-egy vonást.

Koháry István fergeteges gasztronómiai katalógusa rendkívül gazdag. Színes művelődéstörténeti felsorolást ad szinte mindarról, ami egy századvégi magyar arisztokrata lakomáján szakácsremekként asztalra kerülhet, s nem feledkezik el az italbéliekről sem. Próbáljuk meg megszerezni, ami élénk tárul. (A zárójeltek között néhány magyarázatot; a dőlt betűvel kiemeltet indoklására alább kerül sor.)

Madarak: tyúk, lúd, póka (pulyka), kappan, kácsa, szárcsa, vadlúd, galamb, sordély, sármány, császármadár, fogoly, húrosmadár, fajd, fácán, túzok, snepf (erdei szalonka), fűrj, pacsirta.

Négy lábúak: borjú, bárány, malac, ártány, ökör, őz, nyúl, erdei kan (vadkan), szarvas, dámvad.

Halak: kecsge, viza, angvilla, ponty, száibling, galócsa, pisztráng, csuka, lazac, menyhal, márna, sőreg, kárász, harcsa, habarnica, kophal, kövihal, *ausztriga*, miserli, *csiga*.

Gyümölcsök, zöldségek: meggy, körtvély, alma, *narancs*, *citrom*, *pomagránál*, *cifrált saláta*, dinnye, cseresznye, berkenye, eper, *olasz gesztenye*, *füge*, barack, szőlő, bagóca-borsó, som, naspolya, szilva, egres, dió, mandola, málna, szeder, barkóca, veres mogyoró, ribezli.

Italok, mindenekelőtt borok: lotombergi, *olasz*, spanyor (spanyol), tokaji, *narancsos*, *citromos*, rozmaringos, *vernacsa*, soproni ürmos, bazinyi örvényes, tarcali zsályás, keresztúri, szentpéteri, mézes máli, váci, gyöngyösi, miskolci; üdítők, gyümölcslevek: *lemonada* (limonádé), epervíz jova, rózsagyülep, violagyülep, több más jó vizek.

A konyha és a személyzet: füst, tűzpad, forgács, szakács, konyhamester, inasok, asz-

talnok, pohárnok, puskás (vadász); étkezési idők: fölöstököm, uzsonna, ebéd, vacsora; az ebédlőpalota és a tálaló: asztal, hímes abrosz, kendő, kés, villa, kanál, sótartó, tányér, ezüst- és aranyos csészék, zselyés szék, pávalegyező, köpohár, pohárszék, velencei metszett kristályüveg, öreg nagy kupák, csapa poharak, szép cifra kannák, ezüstpalackok, ezüsttálcák, mosdók; ételek és fogások: pánkétom, zsemlye, meleg leves éték (legelső fogás), sült (második fogás), nagy pástétomok (harmadik fogás), pástétomba becsinált vad, hal és szép friss madarak, étel gyengéje, újság zsengeje (utolsó fogás); édességek: cukor, confect, piskóta, lictarium (lekvár), marcapán, tortáták.

Elképesztő, hogy Koháry mi mindenre gondot visel e „*derék vendégségben*”! A szakácsot már a verskezdes eligazította, aztán sorra kerül az ebédlőpalota személyzete is: „*Ételt az asztalnok s italt az pohárnok rendelje jó karban*”; „*Olvassák neveket hívott vendégimnek*”; a „*vetett*” (megterített) asztalok hímes abroszaira és az asztalkendőkre virágot hintsenek; az asztalok úgy helyezendők el, nehogy hozzáérjenek a falhoz; aki a zsemlét szereti (ez alighanem maga Koháry lesz!), annak tegyék a tányérjára; az inasok se a zselyés székekről (vö. zsöllye), se a rekkenő melegben szükséges pávalegyezőről ne fedkezzenek el (ez a célzás talán azt jelentheti, a vers nyáriidőtájt íródott); meghatározott rendet tartsanak a pohárszék polcain stb. stb. A muzsikásokra térve szinte egy teljes udvari zenekart felsorol: trombitás, dobos, lengyel sípos, tárogató(s), lantos, hárfás, hegedős, virginás. Leírja a zenészek kötelező koreográfiáját, említ táncokat („*fűjjanak egy versben szép paxamétákat, lármát is fűjjanak*”), egy mulatódal vagy táncdal ref-rénjét négyyszer megismétli.²⁰

A katalógusban dőlt betűvel emeltem ki az osztrigát, a csigát, a narancsot, a citromot, a pomagránátot, a cifrált salátát, az olasz gesztenyét, a fűgét, az olasz, a narancsos, a citromos, a vernaccia bort és a lemonadát, mert ezek jól körülhatárolható gasztronómiai kultúra és ízlés: az olasz konyha irányába mutatnak. Ennek hatása nálunk – különösen a Dunántúlon, Horvátországban és Északnyugat-Magyarországon – Bécs vagy Velence közvetítésével érvényesült. Amikor Koháry azt mondja, hogy „*Még lemonadában kell az olasz boltban vagy két akót venni*”, akkor is feltehetően bécsi (legfeljebb pozsonyi) olasz boltra célozhat. Diákkorában is Bécsben vett citromot édesanyjának.²¹ Olasz kifejezéssel utal arra is, hogy ő nem vágyódik holmi „*specialéra*”, mert a *speziale* itt nem „*patikust*”, hanem „*fűszerest*” jelent (a *speziara* pedig „*fűszerkereskedést*”, „*fűszert*”). Koháry *spezialéja* valószínűleg „*fűszerkülönlegesség*” jelentésben értelmezendő. A trombitások által „*egy versben*” elfűjt „*szép paxameta*” ugyancsak olasz zenei fogalom: a *passamezzo* megfelelője. A *passamezzo* „*kétiütemű tánc, amely a XVI. század közepén született Itáliában, és a barokk korban vált elterjedté Németországban és Angliában is; a régebbi pavana változatának tekinthető*”.²²

Ez az olaszos gasztronómiai ízlés mintha Koháry személyes étel- és italvonzalmaiban is megmutatkozna. Ha ő az, aki a zsemlét szereti, arra gondolhatnánk, hogy megízlelte már valamely bécsi olasz *forno* vagy *pasticceria* reggeli sütésű, üreges, habkönnyű *roselláját*: a rózsa alakú olasz zsemlét. De megtehetette ezt Itáliában is, mert 1675 szeptemberében Rómába zárandokolt, s megítélésem szerint erre az olasz újtára alludál Gyöngyösi István is, amikor Koháry tántoríthatatlan királyhűségéről szólva megemlíti, hogy makulátlan lojalitásának jutalmaként „*szép híre, neve, dicséretes emlékezte folyt már a Tyberisnek vize mellett is*”.²³ Visszalépve a gasztronómiához: a madársült kedvelése szintén jellemzi az olaszok étkezését, s Koháry versében is megsütendő madárkák fűgének „*az pálcán, aprón is pékelve*”. (Konyhakész csomagolásban ma is árulja a csöpp énekesmadarakat minden supermercato.) Koháry István nem szerette a kövér kácsát,

a szárcsát, a nagy testű vadludat, a galambot, a sordélyt, a rigót, a sármányt, kedvencei a jól spékkelhető-süthető császármadár, fogoly, húrosmadár, fajd, fácán, tűzok, snepf, fűrj, pacsirta voltak (11–12. strófa). Böjtölő, buzgó katolikusként fölöttébb kedveli a halat, hiszen az nem számított húsnak, böjtben is fogyaszthatták (vö. 13. strófa).

Minderre aztán ízlett az ital, elsősorban a bor. Koháry két versszakban katalogizálja a borokat, s elősorol tizenhétfelét. Az említések sorrendjében haladva első a *lotombergi* bor. Felteszem, hogy Alsó-Elzász hasonló nevű kantonjának fővárosáról van szó: a Rajnába ömlő Lauter folyó partján fekszik, nem messze annak torkolatától; ma Franciaország része: Lauterbourg. A lotombergi ekképpen a rajnai borvidéket képviseli. Az olasz és a spanyol bor általános megnevezés, a „*finum tokaji*” jelzője a minőségre utal (Koháry a jó virginást nevezi még versében „*finum*”-nak); az ízesített *narancsos*, a *citromos*, a *rozmaringos* esetleg szintén olasz bor lehet. A *vernaccia* is az, mégpedig a legjobbak közül való. Ahogy az OLASZ ENCIKLOPÉDIA meghatározza: „*tűzes, erős, száraz, fanyar, bársonyos; igazi borelőkelőség*”.²⁴ Irodalmi említései is a legelőkelőbbek (Dante: PURG., XXIV, Boccaccio: NOV., II.);²⁵ a magyar régiségben én Kohárynál találok először „*Un gran bicchier di vernaccia*” – örökíti meg Boccaccio. Vajon mennyibe került ez a nagy pohár *vernaccia* a XIV. századi Toscanában? Amikor én 1991 tavaszán egy pohár fehér *vernacciát* rendeltem a római Via dei Banchi Vecchi (a Régi Pultok utcája) és a Via delle Carceri (a Börtön utca) sarkán működő előkelő *enotecában* (bortárban), egy karcú, kócsaglábú, felül öblös pohár *vernacciáért* fizettem 3000 lírát, azaz kb. 200 forintot. Egy 750 milliliteres *vernaccia*-palack a trasteverei Standa-supermarketben ennek a kétszeresébe kerül. Mint például az a 12 fokos, 1989-es évjáratú *Vernaccia di Sangimignano*, azaz *Sangimignanói*, tehát toszkán *vernaccia*, amit az 1705 óta működő Melini borcég palackozott. Fehérborparti vagyok, ezért nem a másik (pedig olcsóbb) sardegnai vörös *vernacciát* választottam hazahozandó ajándékként.

Koháry nagy fontosságú *vernaccia*-emléke megint csak olaszos, ezúttal italbéli ízlését reprezentálja. A *vernaccia*hoz illet igazán a Koháry idejében az „*uraknál felkapott*” üvegpohár, ami „*velencei metszett kristályüveg*”-ből készült!

A *soproni ürmös* – ha jól tudom – ma is fogyasztott bor. Az *ürmösbor*, az *Absynthüles* (vö. abszint), amit *ürmösfüvel* (*Absinthium*) tettek keserédessé. Az *örvényes bazinyi* pedig az *örvénygyökér*, az *örvényfű* (az *Enula*, *Inula* vagy *Helennium*) hozzáadásával készült.²⁶ Baziny helységnev: a Pozsony megyei Bazing, Pösing, Bazinium, Bezinek. „*Szőlőhegye híres asztali fehér bort terem, sőt némely esztendőben aszúszőlőt is csinálnak*” – olvasom Fényes Elek földrajzi szótárában.²⁷ A *szálys tarcali* zárja a fűszeres borok sorát. A *keresztúri*, a *szentpéteri*, a *váci*, a *gyöngyösi*, a *miskolci* bor már jelző nélkül szerepel, s Koháry ezekről nem is mond sokat. A *keresztúri* és a *szentpéteri* bor talán a sajókeresztúri és a sajószentpéteri szőlőhegyek termése. Keresztúron a XIX. század közepén még 771, Szentpéteren 935 hold szőlőt műveltek – regisztrálta ugyancsak tudós geográfusunk.²⁸ Vajon mit falt el mindebből mára a csattogó fogsorú borsodi iparvidék? Emeljük ki végezetül a *mézes málinak* nevezett bort. Nem ittam mézes bort még, de ha Ady Endre szerette, férfiembernek való. Mert így vall róla:

„*Bolond bensöm egy ős gyermeket hordoz,*

Asszonyhoz, fegyverhez bátran nyúlok
S mézes borhoz.”²⁹

Maga a *mézes máli* az 1280-ban már oklevelezett *Mézesmál* helynévből ered. Az is középkori oklevéladat, hogy „*Partem vinee in latere meridional montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur*”,³⁰ azaz a Tokaj melletti Tarczalhegye szőlőkkel borított déli lejtőjét nevezik magyarul *Mézesmálnak*. A *Mál* ebből „*a délnek fekvő hegyoldal*”-t jelenti, ami eredetileg „*az állat hasi része*” volt, például a Vörösmarty PETIKE-versében is szereplő „*róka mála*”.³¹ A Tarczalhegy déli, meleg hasán termett bor a *mézes máli*. További borászati részletek helyett szabad legyen megvallanom, hogy a szőlőhegy napverte, meleg hasán termő aranyfürtök bennem a Danaé-mitosz nemes erotikájú képzetét keltik: Tarczalhegy odafordítja gazdag asszonyhasát az ömlő napfénynek, s hull rá – és belé – az arany szőlőszemekké érő sugárverés...

Berzsenyi Dániel megragadó antropomorfizálása is szép keblű asszonynak festi Tokaj hegyét:

„*Paeán! Ujraszületsz nekünk;
Ott, hol Coos koszorús húga, az ősz Tokaj
A Bodrogra könyöklök, és
Eos lángjaival keble bujálkodik.*”

(A SONETTHEZ)

Coos, a termékeny görög szőlőhegy *húga*, akinek keble Eos, a mitológiai hajnal fényei-vel bujálkodik, természetesen nem ősz („megöszült”) öreg hölgy, mert Berzsenyi szóhasználatában itt az *ősz*: „*régi, ódon, ősi*” jelentésű, éppúgy, mint Vörösmartynál („*E paizs ősz korból legszentebb hősi maradvány*”) s Vajda Jánosnál („*Svédhonban áll egy ősz tozony, / Kesely, bagoly tanyája*”).³²

Ha mármost a fentebb meghatározott borok Koháry-féle értékrendjére tekintünk, abban értelmesen és harmonikusan keverednek a külföldi és a hazai borkülönlegességek. Az olasz „*jó vernaccia*” párja a „*finum tokaji*” lehet, a lotombergié, teszem azt, a soproni ürmös vagy a tarcali zsályás. A vernacciát és a tokajit Kohárynak szeretnie kellett, mint ahogy szerette még a mézes málit, amit éppen azokkal a közborokkal állít szembe, amelyek iránt nem volt vonzalma: „*nem kell keresztúri, sem a szentpéteri, hanem mézes máli, / kihagyjuk az vácit, gyöngyösit, miskolcít, nem mindenki kedveli*”. Nevezetesebb miskolci vagy váci borokról magam sem hallottam még (kivéve a Vác-vidéki *Mézesfehért* – ám ismerték, itták-e már ezt akkor?), de a gyöngyösi és a Gyöngyös környéki köztudomásúan jó bor. Koháry ellenszenve vajon nem azzal magyarázható-e, hogy akkortájt, a XVII. század végén még nem termettek itt olyan híres borok, mint példának okáért a debrői hárslevelű, a domoszlói muskotály, a kompolti szürkebarát, a gyöngyöspatai rizlingszilváni vagy az abasári olaszrizling? Szakemberek válaszát várom, magam csak találgathatok. Koháry persze egzaktul meg tudta volna indokolni különbségtételeinek okát, akár mint borfogyasztó, akár mint földesúr. A szőlőművelés és kultúrájának ismerete ugyanis a XVII. században társadalmi rangot jelentett, nem úgy, mint manapság, amikor jócskán megrontották a magyar bortermelés erkölcsait a kollektivizáló ideálok. Deák, prókátor, pap, szántóvető, szőlőgazda, kalmár – sorolja fel éppen Koháry István kora társadalmi osztályainak néhány képviselőjét, s köztük a bajba jutott szőlőművest ezzel a szép, megértő sorral örökíti meg: „*Mívelve s metélve, szőlőjét nem szedve, gazdája törődik*” (EZ VILÁGOT SENKI [...] BÚ NÉLKÜL NEM ÉLTÉ). „*De te fabula narratur*”: mintha történelmi borvidékeink elmúlt negyvenévi sorsáról szólna...

Az italbéli után – vagy közben – a század végén már mindközönséges volt a kávéivás és a dohányzás. Koháry vizsgált verse ezekről nem szól, ám hogy maga is hódolt e szenvedélyeknek, börtönbeli más versei és levelei bizonyítják. A hiányzó kávé egyenesen a hiányzó áldozás és gyónás szentségével említi együtt egyazon panaszstrófában:

„Láthatnám az napot, valaha talám ott emberrel szólhatnék,
kávém és fölt étkem lenne talán nékem, s friss eget vehetnék,
engednének gyónnom és meg is áldoznom, ha papot kaphatnék.”

Ez még a munkácsi tömlőc megvasalt rabjának panaszja. Amikor három évvel később, 1685-ben jobbra fordultak börtönviszonyai, levelet írt – már írhatott – Kecskemét városához (amelynek foldesura volt), s dohány-, tajtékpipa- és papucsvételre kérte a magisztrátust. Hogy a börtönben „kedvére tubákolhasson”, kér tőlük „*finum földohánt 25 fontot, igen szép s jó öreg tajtékpipát kettőt; jó hosszú és szép, rendes, külömbféle forma pipaszárat háromat; török varrással cifrázott dohányzacskót egyet. [...] emellett pár papucsot, mely kisdud vagyis középszerű s lábához való legyen*”. Minél hamarabb élni akar a váratlan kényelem lehetőségeivel: „*Hovahamarébb küldjétek ide!*” S hozzáteszi a sürgetéshez még, akkurátus részletezéssel: „*Az pipaszátraknak megválasztását és az több megírt vásárlást is ugyan oly emberre bízátok, aki fel tudja szemét nyitnia; s minthogy olcsó húsnak hig szokott az leve lenni: mindezeknek megvételében ne kémilje az költséget, melyet engem illető adótokbul tudjatok ki [...] Az pipaszátraknak legalább egyiknek olynak kell lenni, hogy szopókáján csont legyen*”.³³

A kávé és a dohány nem fért bele a versbe, de mert potenciálisan a kulináris élmény és ihlet tartozéka, közbeiktathattuk ezt a kis kedvderítő intermezzót.

*

„*Vigan lakjunk, vigan*” – ismételt háromszor a költő, s enjambement-ként is átviszi a 42. strófa élére ezt a refrént. Ekkor azonban maga is felocsúdik: a fikció szivárványos buborékja elpattan, a vasra vert rab visszahanyatlik a tetves priccse: „*az ily vig lakásban mert jól nem lakhatni, / gondolom-éteknek s az elme-főztének szagát nem érzeni*”. Csak a „*gondolom-étke*”, csak az „*elmefőzte*” fogások ebédjét ettük végig Koháryval, a válogatott borok gyöngyözése is csak káprázat volt. Nekünk is vissza kell lépünk a költővel a vers bensőbb világába:

„*Továbbá is bizom, s meg nem csalatkozom ő szent Folségében,
az én ínségemről s ínséges éltemről juttat még örömben,
békével szenvedve s keresztlem viselve megtart kegyelmében.*

*Midőn én ezekben s éhségszenvedésben időmet folytánám,
az ételt gondolva s koplalást kóstolva magamat mulatnám,
igen éheztemen s egyedüllétemen törődném s aggódnám,*

darab kenyeremet s csobolyó vizemet, tm, benyújtják nékem [...]

*Az kenyeret veszem, s majd jóízűn eszem, hogyha kell, majd iszom,
bizonytal mondhatom, így is jóllakhatom, bú s gond nélkül nyugszom,
mindentül megváltam, egyedül maradtam, csendesesen aluszom.*

*Jól látom, hogy hívság s heábaavalóság kedvezni torkunknak,
nincs szüksége sokra, sem friss pánkétomra megehült gyomornak,
dózsóló vendégség, dorbézlás, részegség sokszor megárt annak*

*Nem szoptam ujjombul, tanultam példákbul, hogy sokszor sokaknak
kedvelt dózsólése s vendégeskedése létkozló fiaknak
nemzette, szerzette, s ezekben ejtette fejét dorbézlóknak.”*

A példákat is felelegető, didaktikus moralizálás mai felfogásunk szerint kissé elnehezíti a vers zárását, a „dorbézlás, részegség” kárhoytatásába Koháry azonban szerencsére nem bocsátkozik bele (erre vonatkozóan vannak eleven helyei máshol).³⁴ Már-már úgy hinnénk, a költő szemléleti kulcsfogalmaként említett „kiérlelt bölcsesség”, a tanító szándék, a szenvedélyeken inneni „tartózkodó előkelőség”³⁵ szelíd költői zárszavával enged el bennünket a vers, amikor váratlan crescendóként a gasztronómiai-kulináris élvezetek gyönyörű előjátékának megnevezése, a *kóstolásé* tolu cserapes ajkára, és ezt a rab poéta természetesen kulcsolja egybe a *szép szabadsággal*:³⁶

*„Ételben, italban s elmém friss lakásban nem tart boldogságot,
gyűlöltem, kerültem, soha nem szerettem én az torkosságot,
én csak azt kívánnám, hogy megkóstolhatnám a szép szabadságot!”*

Koháry István versének gasztronómiai ihlcte oly erős parázslású, hogy átsüt a moralizálás páncélzatán, s az emberméltóság legszentebb attribútumával, a szabadsággal lép frigre, mint majd a szerelem a romantika szenvedélyes századában.

Róma, 1991. június 10.

Jegyzetek

1. A vers Koháry verseskönyvének első füzetében jelent meg: SOK OHAJTÁS KÖZBEN, INSÉG-VISELÉSBEN, ÉHSÉG-SZENVEDÉSBEN, KESERVES RABSÁGBAN. MVNKÁCS KÓVÁRÁBAN SZERZETT VERSEK. Nagyszombat [?], 1720. 14–19. o. (A latin számértékű nagybetűk kiemelését a kronosztichon magyarázza.) A szöveget mai helyesírásra írom át, s helyükre tett írásjelekkel is értelmezem. Régies sajátosságait azonban megtartom, csak az *a* lesz *az*, a *musika*, *uzona*, *zemlye*, *zellyés* lesz *muzsika*, *uzsonna*, *zsemlye*, *zsellyés*. *A lictariom*, a *reá*, a *reám* alakok a szótagszámot eggyel megnövelik, de ezeket régen *lictarjom*, *rá*, *rám* ejtéssel mondták vagy olvasták.

2. ROSAKOSZORÚ. Lúcse, 1690; Badics Ferenc kiadása nyomán: GYÖNGYÖSI ISTVÁN ÖSSZES VERSEI. III. köt. Bp., 1935. 7. o.

3. Vö. Szinnyei József: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. VI. köt. Bp., 1899. 686. o.

4. Uo. 688. o.

5. Gyöngyösi I.: i. m. 7–13. o.

6. Varga Imre: A MAGYAR BAROKK KÖLTÉSNET EGY VÁLTOZATA. KOHÁRY ISTVÁN BÖRTÖNKÖLTÉSNETE. *ItK*, 1973. 501–513. o.

7. Jelenits István: KOHÁRY ISTVÁN: EZ VILÁGOT SENKI ÁLTAL NEM ÉLTE, SEM KEDVÉRE MINDENKOR. BÚ NÉLKÜL NEM ÉLTE. Megj. A RÉGI MAGYAR VERS Szerk. Komlowszki Tibor. Bp., 1979. 363–364. o.

8. Gyöngyösi I.: i. m. 9. o.
9. Jelenits István szava, ő Koháry költői ére-nyeként értelmezi. I. m. 360. o.
10. ÓKORI LEXICON. 1902. Szerk. Pecz Vilmos. I/1. köt., hasonmás kiad., Bp., 1985. 536–538. o.
11. Mind Castelvetro életrajza, mind szakácskönyvének kiadása Luigi Firpo munkájaként jelent meg: DIZIONARIO BIOGRAFICO DEGLI ITALIANI. Vol. XXII. ENCICLOPEDIA ITALIANA. Roma, 1979. 1–4. o.; GASTRONOMIA DEL RINASCIMENTO, a cura de L. F., Unione Tipografico-Editrice, Torino, 1974. 32–38. o. (a bevezető tanulmány vonatkozó része), 137–176. o. (a szövegkiadás). A másik két szerző Bortolomeo Scappi és Vincenzo Cervio, akiknek egybekötött műve, az ún. „pápai szakácskönyv” Zrínyi Miklós könyvtárában ma is megvan (ez az 1643. évi velencei kiadás). Vö. SZAKÁCSMESTERSÉGNEK ÉS UTAZÁSNAK KÖNYVECSKÉI. Bp., 1988. 34–37. o.
12. Idézi Jelenits I.: i. m. 364. o.
13. Szabó Lőrinc: BÍRÁKHOZ ÉS BARÁTOKHOZ. NAPLÓ ÉS VÉDŐBESZÉDEK 1945-BÓL. Kiad. Kabdebó Lóránt. Bp., 1990. 222. o.
14. Koháry I.: i. m. 6–7. o.
15. Uo. 47–48. o. Szinyei J. (i. m. 686. o.) Regéc, Munkács, Tokaj, Sárospatak, Ungvár sorrendben említi Koháry börtöneit. Gyöngyösi idézett helye szerint a sorrend: Regéc, Munkács, Tokaj, Ungvár. Az első Koháry-versfüzet Munkács–Regéc sorrendet sugall; lásd még érvként az utolsó darabokban érvényesülő naptári kronológiát (37–46. o.). Az RMKT XVII. századi sorozata sajtó alatt lévő Koháry-kötete majd tisztázza a kérdést.
16. Jelenits I.: i. m. 364. o.
17. A Balassi- és a Gyöngyösi-helyet Ludányi Mária vetette egybe: BALASSI SZÉP MAGYAR KOMÉDIÁJÁNAK KÖZVETLEN HATÁSA A HAZAI UDVARI DRÁMA FEJLŐDÉSÉRE. *ILK*, 1976. 680–681. o.
18. Battaglia, Salvatore: GRANDE DIZIONARIO DELLA LINGUA ITALIANA. Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torino, 1984. 737. o.; Duro, Aldo: VOCABOLARIO DELLA LINGUA ITALIANA. Vol. III. Istituto Enciclopedia Italiana, Roma, 1989. 650. o. A Zrínyi-udvar csáktornyai szakácskönyvében (N^o 351, 352) a húslében készült, habart tojásos *panata* böjtnapi vajjas változata is szerepel: SZAKÁCSMESTERSÉGNEK KÖNYVECSKÉJE. Kiad. Király Erzsébet, bev. Kovács Sándor Iván. Bp., 1981. 237. o.
19. Vö. a 11. jegyzetben idézett könyvvel, 70–89. o.
20. A katalógus részletes magyarázatával ezúttal adós maradok. Segítségül szakácskönyvkiadásunk és szóba hozott könyvem hívható. Itt, Rómában, ahol 1991 május-júniusában dolgozatom készül, kellő magyar könyvszegédlet híján a sazaiblingot, galócsahalat, miserlit (ez valami tengeri herkentyű lesz), a bagócabor-sót, gyülepét (ez meg különféle ízű-illatú gyümölcsle lehet), a csapa poharat különösen nem tudom pontos magyarázattal visszaadni. Tánctalrefrén ismétlésére Koháry említett farsangos versében is van példa: „Három az tánc!” – ismétli meg háromszor.
21. Vö. Thaly Kálmán: KOHÁRY ISTVÁN TANULÓKORI LEVELEIBŐL. *Századok*, 1976. 388. o.
22. Battaglia, S.: i. m. 737. o.
23. Vö. Idézett könyvvel, 191–195. o., továbbá Gyöngyösi I.: i. m. 7. o. Az 1675. évi szentévnék nagy irodalma van, ezek felsorolásától eltekintek. Lásd csak a jubileumra készült érme katalógusát, mert ezekből Koháry is kaphatott vagy vásárolhatott: Berni, Giulio: LE MEDAGLIE DEGLI ANNI SANTI. Barcelona, Anno Santo, 1950. A szentév ünnepei még 1674 karácsonyán megkezdődtek, s a Rómára ömlő félmillió zárandok között voltak koronás fők is, mint például a modenai anyahercegnő, Krisztina svéd királynő (aki különben Rómában élt), továbbá Brunswick és Baden uralkodó hercege, a velencei és a francia nagykövet stb. Útikönyveket ugyancsak kiadtak a látogatók tájékoztatására: BREVE RELATIONE DELLE QUATTRO BASILICHE E SETTE CHIESE DI ROMA [...] DEL CAVALIERE FRANCESCO MARSARI IN ROMA, PER IGNAZIO LAZZARI, 1675 (Biblioteca Apostolica Vaticana, Stamp. Barb. V XV 38); LE COSE MARAVIGLIOSE DELL’ALMA CITTÀ DI ROMA [...] IN ROMA, PER IL DRAGONELLI, 1675 (uo. Ciconara III 3688). A tájékozott templomismerető említi többek között Raffaello, Sangallo, Michelangelo, Bernini munkáit, Vignola Barozzi Gesù-templomát és a magyar nemzeti templomot, a Santo Stefano Rotondót. Az útikönyv – újdonságként a korábbi kiadásokhoz képest – nagy, kihajtható metszeteket is közöl, s a Piazza Navona ábrázolásán látszik már Bernini középső szökőkútja, a *Fontana dei fiumi*, amelynek egyik folyamszobra köztudomásúan a Dunát ábrázolja.
24. ENCICLOPEDIA ITALIANA. Vol. XXXV. Roma, 1950. 172. o.

25. Tommaseo, Niccolò: DIZIONARIO DELLA LINGUA ITALIANA. Vol. VII. Torino, 1916. 1802. o.

26. Szenczi Molnár Albert latin–magyar szótára 1611. évi hannoviai kiadásának adatai. Az V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált nevezetes vatikáni könyvtári példányt használtam: Palatina V 1664.

27. Fényes Elek: MAGYARORSZÁG GEOGRAPHIAI SZÓTÁRA. I. köt. Pest, 1851. 103. o. (Hasonmás kiad., 1984.)

28. Uo. II. köt. 209. o.; IV. köt. 116. o. Még számos bortermő Keresztúr van (uo. 207–210. o.), de Koháry Bodrogkeresztúrra például aligha célozhat, hiszen itt tokaji terem.

29. A MAGYAR NYELV ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRA példatárából. IV. köt. Bp., 1965. 1299. o.

30. Szamota István–Zolnai Gyula: MAGYAR OKLEVÉL-SZÓTÁR. Bp., 1902–1906. 653–654. o. (Hasonmás kiad., 1984.)

31. TÖRTÉNELMI-ETIMOLÓGIAI SZÓTÁR. II. köt. Bp., 1970. 911. o.

32. A Vörösmarty- és a Vajda-sorok a 29. jegyzetben idézett értelmező szótár példái: VI. köt. Bp., 1966. 516. o.

33. Thaly Kálmán közlése: ADALÉKOK KOHÁRY ISTVÁN FOGSÁCÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ. Századok, 1870. 651. o.

34. Csak az első versfuzetből idézek: „*vetve kockájokat s vesztve jószágokat, korbelyek játszadva /*

[...] s borivó kajtorok untig dorbézolva” (EZ VILÁGOTSENKI...); „Ellenben némelyek, kiknek ég az bélek, huzamos italban / poharat emelve s magokat terhelve nagy sok dorbézlásban / dőzsölve fáradsnak, lankadnak, bágynak vivat kiáltásban. // Óránként forgainak s éjjel is álmodnak pintes palackokat, / lefekve s felkelve, nemcsak ebédelve áztatják torkokat, / oltják az jó borral s elköszönt pohárral nagy szomjúságokat” (IGEN SZÉP DOLOG...); „Ülnek az asztalhoz, kezdenek italhoz, köszöntik az pohárt, / töltik az gyomrokat, puffasztják hasokat, nem tartanak abban kárt, / ámbár jó rendeket, selejtsék ezeket, mostan semmit nem árt. // Zeng az muzikaszó, trombita, dob, sípszó, mondják az éneket, / fejek ha meghajdul, s ha jókedvek indul, elrúgják az széket, / az asztalt kiviszik, avagy félreleteszik, s osztják az szüzeket” (HAJ, KI BÁNAT...).

35. Vö. Jelenits I.: i. m. 363. o.

36. A szabadság, a szép szabadság a meghatározó fogalma a versfuzet amaz utolsó előtti darabjának is, amelynek elemzett versünkkel való összefüggését már jeleztem: „*szép szabadság*”, „*szabadság*”, „*szabadulásom*”, „*szabadság*”, „*szabadulás*”, „*szabados élet*”, „*szép szabadság*” – olvashatni benne hétszer, s ráadásként erős hangsúlyú versvégszó itt is: „*Naponként reménylen, s magamban úgy vélem jobb állapotomrul, / az Isten megadja, az mint szívem vágya, kedvesebb dolgomrul / kedvesebb verseket írhatok, s löbbeket, szabadulásomrul.*”

Magyar László András

EMBERRABLÁS A XVI. SZÁZADBAN

1

Az 1567-es évben a wittenbergi Caspar Pfreund patikussal a következő történt. Lipcsében járt a keleti vásáron, s egy szerdai nap éppen valamely gyógyszeráros bodegája előtt álldogált, mikor odalépett hozzá bizonyos Georg Goldstein diák, egy lipcsei kocsmáros fia, és elmondta neki, hogy keresztapja, a wittenbergi Schönberg mester eltörte volt a combját, ezért arra kéri tisztelettel patikus uramat, hogy késedelem nélkül essen hozzá, mert szüksége van tanácsaira. Emez szánakozva a történeteken, rögtön a diákkal is tartott. Georg Goldstein a Nicol utcába vezette őt, abba a házba, amelyet még azóta elhalt apja veit volt. A házba lépő patikus úgy hallotta, mintha valaki nyögne